

А. К. Шарғенов, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының магистранты, полиция капитаны

ҚАЖЕТТІ ҚОРҒАНЫСТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы бойынша қажетті қорғаныстың әлеуметтік-құқықтық сипаттамасының ұғымы қарастырылады.

Түйін сөздер: қылмыстық құқық бұзушылықтар, қажетті қорғану игіліктерін қорғау, қоғамға қауіпті қолсұғушылық, қолсұғушылыққа тойтарыс беру.

Қылмыстық құқық бұзушылықтар адам баласы жаратылған кезден бері бірге жасасып келе жатқан келеңсіз қоғамдық құбылыстың бірі. Мемлекет бар жерде қоғамдық тәртіп орнатуды сол мемлекеттің барлық азаматтары өзінің құқықтық міндеті деп есептеуі тиіс. Қоғам алдындағы өзінің жауаптылығын жете сезінген әр азамат қылмыстық құқық бұзушылықты ауыздықтауға, жеке адамның құқығын қорғауға, мемлекеттің негізгі тірегі — қоғамдық қатынастарды реттеуге және бетімен кеткен келеңсіз істерді жөнге салу үшін қылмысты әшкерелеп, заңның мүлтіксіз орындалуына өз үлесін қосуы керек¹.

Профессор А. Н. Ағыбаев: «Қажетті қорғану адамның ең қасиетті, табиғи құқықтары, өмірін, денсаулығын, бостандығын, меншігін тағы басқа да игіліктерін қорғаудың тәсілі болып табылады. Қажетті қорғану қылмыстылықты тыюды, зорлықпен істелетін қылмыстарға және меншікке, басқа да қылмыстарға қарсы күресудің пәрменді құралы болып табылады» деп әділ пайымдайды².

Өзін-өзі қорғаудың тарихына үңілсек осы түсініктің заңды ұғымы өмірге, денсаулыққа, меншікке қарсы қылмыстардың пайда болу ұғымымен бір мезетте пайда болған.

Қазақстан заңнамасындағы қажетті қорғаныс институтының дамуын зерттеу барысында оны келесідей негізгі кезеңдерге бөлуге болады: Қазақ хандығы тұсындағы заңнамаларда; Ресей империясына бодан болу кезіндегі заңнамаларда; Кеңестік кезеңдегі заңнамаларда; Тәуелсіз Қазақстанның заңнамаларында.

XVIII және XIX ғасырдың бірінші жартысында Қазақ әдет-ғұрып құқығында қажетті қорғаныс жеке дара дербес институт ретінде белгілі болған жоқ.

Заң әдебиеттерінде зерделенген материалдарды сараптай келе келесідей қорытындылар жасауға негіздер бар:

Қазақ әдет-ғұрып құқығында қылмыстық құқық бұзушылық деп тек бай-болыстардың орнатқан құқықтық тәртібін бұзатын және олардың экономикалық және саяси мүдделеріне материалдық және моральдық зиян келтіретін әрекеттер танылды. Қылмыстық құқық бұзушылық ретінде қанаушы үстемтаптың көзқарасына сәйкес қоғамға қауіпті әрекет танылды.

Қазақ феодалдық қоғамының экономикалық тұрпатының ерекшелік белгілері үстемтаптың қылмыстық құқық бұзушылықты анықтаудағы ұстанымдарына тікелей ықпал етті. Қазақ әдет-ғұрып құқығында қылмыстық құқық бұзушылық әрекеттердің таптық мазмұны жеке тұлғаның немесе «бүкіл рудың» мүддесін бұзып жатқандығын бүркемелеумен сипатталады. Қазақ әдет-ғұрып құқығында қылмыс ұғымы азаматтық құқық бұзушылықтан айтарлықтай ерекшеленбеді.

Қылмыс ұғымының қалыптасуына діннің де тигізген ықпалын атап өтпеуге болмайды. Қазақтардың мұсылман дінімен шағылысқан басқа діндерге қатысы бар діни негіздегі қылмыстары өз көріністерін қылмыстық құқық бұзушылық әрекеттерге деген көзқарастарынан да тапты, әрі байқалды.

Біз қарастырып отырған дәуірдегі қазақ қылмыстық құқығы кінәнің екі нысанын көздеген: қасақаналық (қастық) және абайсызда (абайсыздық немесе қателік). Бірақ қазақ құқығы кінә нысандарын басқа анағұрлым дамыған құқық жүйелеріне қарағанда өзге

белгілері бойынша ажыратпады. Кездейсоқ жасалған әрекеттер қылмыстық құқық бұзушылық деп қарастырылмады.

Қазақ әдет-ғұрып құқығында кінәлінің нақты қанша жас шамасынан бастап қылмыстық жауаптылыққа тартылатыны жөнінде ереже болған жоқ. Әдетте ондай жас — 15 жастан бастап айқындалған еді. Жан күйзелісімен ауыратын адамдар жауаптылықтан босатылды.

XIX ғасырда, әсіресе, оның екінші жартысында Қазақ әдет-ғұрып құқығында әлеуметтік-экономикалық қатынастар саласында болған өзгерістер нәтижесінде қылмыстық және қылмыстық емес әрекеттерге қатысты көзқарастар едәуір өзгерістерге ұшырады. Бұл өзгерістер айтарлықтай прогрессивті мәнге ие болды.

Қазақтардың патриархалды-феодалдық қоғамдастығы жағдайында қылмыстылықтың нақты себептерін зерттеу барысында оларды тудырушы негізгі үш категорияны атап өтуге болады: 1) жер дауы; 2) мал дауы; 3) жесір дауы. Ондай даулардың түп-тамырлары үстемтаптың мүдделері үшін қолданыста болған сол кездегі экономикалық құрылымға ұштасады.

Қазақ әдет-ғұрып құқығында қажетті қорғану дербес институт ретінде белгілі болмады. Оның орнына жәбірленушінің немесе өзге мүдделі адамның кек қайтару құқығы қолданыста болды. Қазақ әдет-ғұрып құқығы аса қажеттілікке жататын жағдайларды қарастырған.

Қорқыту, қылмысқа дайындалу, әдетте, қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпады. Қылмысқа оқталу үшін жаза тағайындалды, бірақ онда жасалған қылмысқа қарағанда анағұрлым жеңіл жаза қолданылды.

Қазақ әдет-ғұрып құқығында қылмысқа қатысушылар қылмыс жасаған адамдармен бірдей жауапкершілікке тартылды. Оған қарамастан қазақ сұлтан, бай-болыс, ауыл старшиналары, басқармалар қылмыстарды ұйымдастырушы, айдап салушы, көмектесуші және жасырып қалушылар болғандығы ескерілместен барлық уақытта жазасыз қалып отырды.

Осы орайда, төніп тұрған қауіптен қорғану өмір сүру немесе тірі қалу үшін күресудің бір нысаны ретінде құқық және мемлекеттің дамуының барлық сатыларында орын алды. Соған байланысты, қажетті қорғану институтының әлеуметтік және құқықтық мазмұны, табиғаты адамның етене, туа біткен құқығы санатында қарастырылып, қорғанудың заңдылығының іргетасы ретінде танылдыⁱⁱⁱ.

Зерделеніп отырған осы қажетті қорғану институтының даму тарихы оның мемлекеттің, қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының өзгеріп жетіліп отыруымен қатар ұшталғандығын көрнекі дәлелдейді.

Қылмыстық құқық теориясы мен практикасында қажетті қорғану құқығын пайдаланудағы біршама өзгерістер 1917 жылғы қазан айындағы саяси өзгерістермен байланысты орын алды.

Кеңестік қылмыстық құқықта қажетті қорғану түсінігі ең алғаш рет 1919 жылы «РФКСР қылмыстық құқық бойынша басшылық бастамаларында» берілген болатын.

Келесі қажетті қорғану туралы хронологиялық кезек 1922 жылы РФКСР ҚК бекітілген.

Әрі қарай қажетті қорғану туралы норма (соның ішінде Қазақстан үшін) КСРО және одақтас республикалардың 1924 жылғы қылмыстық заңдылықтарының Негізгі бастамаларында қарастырылған.

1926 жылы РФКСР ҚК бұл норма толықтай қайталанған.

Ең алғаш рет қажетті қорғану жағдайында жасалған әрекеттер қылмыстық құқық бұзушылық деп танылмады. Шабуылдаушыға мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді, қорғанушы мен өзге адамдардың құқықтарын қорғау мақсатында зиян келтіру қылмыстық әрекет болып табылмайды және сондықтан жазаланбайды. Одақтас республикалар кодексінде, соның ішінде Қазақстанда да Негіздердің 13-бабының тұжырымдамасын толықтай қайталанған «Қажетті қорғану» нормасы енгізілді.

Қаралып отырған құқықты ресми түрде түсіндірудің маңызды негіздерінің біріне 1959 жылғы 4 желтоқсандағы КСРО Жоғарғы Сотының Пленумының «Қажетті қорғану туралы сот заңдылықтарын қолдану тәжірибесі туралы» қаулысы жатады.

Қажетті қорғану құқығын қолданудың келесі нормативтік негізіне 1966 жылғы 26 шілдедегі КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Бұзақылыққа жауапкершілікті күшейту туралы» Жарлығы құрады. Қылмыстық құқық теориясын дамыту үшін де, тергеу және сот органдары практикасы үшін 1984 жылғы 16 тамызындағы КСРО Жоғарғы Соты Пленумының № 14 «Соттардың қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан қажетті қорғану құқығын қамтамасыз ететін заңдылықтарды қолдану туралы» Қаулысы маңызды орын алады.

1993 жылы Қазақ КСР ҚК 13-бабына үлкен өзгерістер енгізілді.

Қастандықтың сипаты мен қауіптілік дәрежесінің қорғану сипатына көрінеу сәйкес келмеуі, соның салдарынан қиянат жасаушыға қастандықты болғызбау немесе тоқтату қажеттігінен айқын туындамаған зиянның келтірілуі қажетті қорғану шегінен асып кетушілік деп танылады^{IV}.

Қазақ КСР ҚК 13-бабының жаңа редакциясы 1984 жылғы 16 тамызындағы КСРО Жоғарғы Соты Пленумының № 14 «Соттардың қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан қажетті қорғану құқығын қамтамасыз ететін заңдылықтарды қолдану туралы» Қаулысында көрсетілген бірнеше кемшіліктерді жойды. Қажетті қорғану туралы осы норма бұрынғысынан негізінен редакциясымен ерекшеленетінін айта кетейік. Өзгерістер осы институттың мәнін жойған жоқ.

Т. Орешкина әділ айтып кеткендей, тәжірибеде және одан да бұрын жүзеге асырылған, қажетті қорғану заңдылығы мен заңсыздығын белгілеумен байланысты қиындықтар қалып отыр.

Құқықты қолдану тәжірибесінде ең үлкен қателіктер нақты іс бойынша адам қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан қорғану құқығын жүзеге асыру шегін бөлумен байланысты^V. 1995 жылы ҚазКСР ҚК Ерекше бөліміне маңызды өзгерістер енгізілді. Соның ішінде «Қажетті қорғану шегінен шығу кезіндегі денеге жарақат келтіру» атты 96-бапқа енгізілген. ҚазКСР ҚК екі бөлімнен тұрады. 2-бөлігі қажетті қорғану шегінен шығу кезінде қол сұғушыға орташа дәрежеде дене жарақатын салғаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуды қарастырған. Ғалымдардың бірізді ұстанымының арқасында Заң күші бар, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 1995 жылы 17 наурызда қабылданған «Қазақстан Республикасының кейбір заңдық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қаулыда Қазақ КСР ҚК 96-бабы 2-бөлігі алынып тасталды, нәтижесінде соттарда қаралған істер саны азайған, себебі қажетті қорғану шегінен шығу кезінде орташа ауырлықтағы дене жарақаттарын жасау қылмыс болып есептелмеді.

2010 жылдан бастап қажетті қорғану шегінен шығу кезінде кісі өлтіру мен қажетті қорғану шегінен шығу кезінде байқаусызда ауыр дене жарақаттарын келтіру, сондай-ақ қажетті қорғану шегінен шығу кезінде орташа ауырлықтағы денеге жарақат келтіру қылмыстар қатарынан алынған. Бұл өзгерістер азаматтарды қылмыстық қол сұғушылықпен күрестегі белсенділігін арттыруға және қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтың жолын кесу кезінде адамдардың бастамашылығына бөгет болатын кедергілерді жою бойынша қолданылған мемлекеттік шара болып табылады.

Қазақстан Республикасының 2014 жылдың 03 шілдесінде қабылданып, 2015 жылдың 01 қаңтарында қолданысқа енгізілген Қылмыстық кодексінде келесідей редакцияланды:

1. Қорғанушының және басқа да адамдардың жеке басы мен құқықтарын, сондай-ақ қоғамның және мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан, оның ішінде қолсұғушы адамға зиян келтіру жолымен заңды түрде қорғау қажетті қорғаныс деп танылады.

Барлық адамдардың өздерінің кәсіптік немесе өзге де арнаулы даярлығына және қызмет бабына қарамастан, олардың тең дәрежеде қажетті қорғануға құқығы бар. Қоғамға қауіпті

қолсұғушылықтан құтылу не басқа адамдардың немесе мемлекеттік органдардың көмегіне жүгіну мүмкіндігіне қарамастан, бұл құқық адамға тиесілі болып табылады.

2. Қажетті қорғаныс жағдайында, яғни қорғанушының немесе өзге де адамдардың жеке басын, мекенжайын, меншігін, жер учаскесін және басқа да құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қолсұғушыға зиян келтіру арқылы қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау кезінде қолсұғушы адамға зиян келтіру, егер бұл ретте қажетті қорғаныс шегінен шығуға жол берілмеген болса, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды.

3. Нәтижесінде қолсұғушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтірілетін, қолсұғушылықтың сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесіне қорғанудың анық сай келмеуі қажетті қорғаныс шегінен шығу деп танылады. Мұндай шектен шығу қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады.

Адамның өміріне қол сұғушы адамға не қорғанушының немесе басқа адамдардың өміріне қауіпті қарулы шабуылмен немесе зорлық-зомбылықпен не осындай зорлық-зомбылықтың тікелей қатерімен, не тұрғын үйге, үй-жайға басып кірумен ұштасқан өзге де қолсұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру, сондай-ақ егер қорғанушы қолсұғушылықтың кенеттен болуы салдарынан шабуыл қаупінің дәрежесі мен сипатын объективті бағалай алмаса, қажетті қорғаныс шегінен шығу болып табылмайды.

ⁱ Қ. Омарханов. Қазақ елінің дәстүрлі құқығы. — Астана, 2003. — 145-б.

ⁱⁱ А. Н. Ағыбаев. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. — Алматы, 1999. — 115-б.

ⁱⁱⁱ Таганцев Н. С. Курс уголовного права: Часть общая: Лекции. — М., 1994. Т. 2.

^{iv} 1959 жылғы 22 шілдедегі Қазақ КСР Заңымен бекітілген Қазақ КСР Қылмыстық кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ҚР-ның Заңы (1993жылғы 14 қазан.№ 2426-ХІІ) (ҚР Жоғарғы Кеңесінің Жаршысы № 17. Алматы).

^v Орешкина Т. Спорные вопросы института необходимой обороны // Уголовное право. — 1998. — № 3. — С. 25.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятие необходимой обороны по законодательству Республики Казахстан.

RESUME

In this scientific article the concept of necessary defensive is examined for legislation of the Republic of Kazakhstan.